

КОЗАЦЬКЕ ПОВСТАННЯ ПІД ПРОВОДОМ КРИШТОФА КОСИНСЬКОГО В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ПОЛЬСЬКИХ ІСТОРИКІВ КІНЦЯ ХІХ – першої третини ХХ століття

Проаналізовано висвітлення польською історіографією кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. козацького виступу під проводом Криштофа Косинського. Представлено різні погляди польських учених на передумови козацького повстання 1591-1593 рр. Встановлено, що більшість з істориків наголошували на суспільно-економічних причинах, натомість деякі заперечували соціальні чинники, а виводили цей виступ з характерологічних рис українців, їхньої схильності до сваволі й анархії.

Ключові слова: козак, козацьке повстання, Криштоф Косинський, польська історіографія.

Проанализировано освещение польской историографией конца ХІХ – первой трети ХХ вв. казацкого выступления под предводительством Криштофа Косинского. Представлено разные взгляды польских ученых на предпосылки казацкого восстания 1591-1593 гг. Установлено, что большинство историков ставили ударение на общественно-экономических причинах, вместо этого некоторые отрицали социальные факторы, а выводили это выступление из характерных черт украинцев, их склонности к своеволию и анархии.

Ключевые слова: казак, казацкое восстание, Криштоф Косинский, польская историография.

The article analyses the interpretation of Cossack uprising under the leadership of Krzysztof Kosynsky by Polish historiography at the end of ХІХ – the first third of ХХ cent. The various views of the Polish scientists about the conditions of Cossack uprising in 1591–1593 are presented here. It is found that most historians laid the stress on social and economic reasons, however some objected to social factors and led out their uprising from the Ukrainian typical traits, their inclination to highhandedness and anarchy.

Key words: Cossack, Cossacks rebellion, Krzysztof Kosynsky, Polish historiography.

Історія українського козацтва належить до тих небагатьох тем минулого України, які викликають значне зацікавлення як національних, так й іноземних дослідників. Це і не дивно, адже козацька доба, з одного боку, була переломним моментом в історії українського народу й залишила помітний слід у всіх сферах суспільного життя: політичній, економічній, культурно-духовній; з іншого – козаччина зумовила кардинальні зміни не лише на українській території, яка перебувала у складі різних держав, а й опосередковано стала причетною до багатьох геополітичних змін у Європі, зокрема до формування Російської імперії і занепаду Речі Посполитої.

Перші оцінки козацтва як соціального явища сягають ХVІ – ХVІІ ст. Поряд із вітчизняними вченими козацьку проблематику широко досліджували польські науковці. Зауважимо, що історія

України, в широкому значенні цього словосполучення, посідає поважне місце в польській історіографії, що цілком закономірно з огляду на багатовікове перебування етнічних українських земель у складі Речі Посполитої. Особливе зацікавлення в польських учених викликали саме козацькі війни, з якими частково пов'язувалася криза в Речі Посполитій в середині ХVІІ ст. Значну увагу на козацько-польських взаєминах зосередили історики кінця ХІХ – початку ХХ ст., яким належать численні наукові праці, що дотепер формують польський погляд на козаччину.

Козацько-польські війни в польській історіографії висвітлювалися критично, зазвичай їх називали «бунтами» або «конфліктами», зумовленими здебільшого суспільно-економічними причинами. Генезу цих війн учені виводили з ХVІ ст., часу формування окремого козацького стану, а також з

непродуманої козацької політики польського уряду. Досліджуючи козацько-польські відносини кінця XVI – першої половини XVII ст., вони приділяли увагу політичним подіям, оминаючи економічні, соціальні, культурні та релігійні реалії. Водночас їхнє глибше вивчення уможливило б повніше розуміння істориками тогочасних взаємин й утримало б їх від одностороннього сприйняття козащини, яка в польській науковій літературі та публіцистиці окресленого періоду зображалася як некерований повстанський елемент, позбавлений будь-яких вищих ідеологічних чи релігійних мотивів, а також відданості та лояльності до Речі Посполитої.

На висвітленні польськими істориками окресленого періоду козацьких виступів кінця XVI – першої половини XVII ст. позначилося декілька моментів: критичне трактування дослідниками XVI – першої половини XIX ст. козацьких війн, криза позитивізму та поширення неоромантичної методології, дискусії з російською, литовською, українською історіографією, тогочасна політична ситуація тощо. Особливо помітно вплинула українська історіографія, в якій з другої половини XIX ст. спостерігалися якісні зрушення в дослідженні козацьких повстань. Уже в наукових концепціях В. Антоновича [1, с. 66–68], М. Костомарова, П. Куліша поряд із конфесійними дедалі виразніше проступали соціальні та національні мотиви боротьби. М. Грушевський у т. 7 «Історії України-Руси» вперше, з урахуванням надбань тогочасного козакознавства, комплексно висвітлив історію українського козацтва кінця XVI ст. [8, с. 509]. Українські дослідники Д. Коренець, О. Целевич, С. Томашівський, Я. Шульгин та інші серед причин зростання антипольських настроїв у середовищі козацтва, поряд з релігійними, виокремлювали соціально-економічні, зокрема визискування селян та небажання польських правлячих кіл визнати особливий статус козаків і надати їм відповідні привілеї [3, с. 239]. Зауважимо, що ці вчені зробили вагомий внесок у розширення джерельної бази козацької проблематики – опрацювали та опублікували багато архівних документів, які згодом були втрачені. Однак попри вагомий досягнення цих дослідників, необхідно наголосити на значній політизованості їхніх праць. На думку сучасної російської дослідниці Т. Яковлевої, це пояснювалося як значним напруженням суспільно-політичного життя, так і особистою участю вчених у політичній боротьбі в Україні. Світосприйняття XX ст. переносилося на події XVII ст. Насамперед, це стосується проблем державності та відносин з Росією і Польщею [13, с. 13–14]. Своєю заідеологізованістю розвідки українських науковців мало чим різнилися від праць польських учених.

Переходячи до детального аналізу поглядів польських істориків окресленого періоду на козацький виступ під проводом Криштофа Косинського, який українська дослідниця Н. Яковенко називає «дебютом козацтва в ролі збройної опозиції, що не вийшов за рамки збройного конфлікту пат-

рона з непокірним слугою» [11, с. 265], насамперед, зосередимося на працях варшавських учених, які значне місце у своїх розвідках відводили з'ясуванню причин козацько-польської боротьби. Представники варшавської історичної школи Тадеуш Корзон (1839-1918) і Владислав Смоленський (1851-1926) вважали конфлікти між народами природним явищем, притаманним усім багатонаціональним державам. У своїх працях вони більше уваги приділяли соціально-економічним і релігійним проблемам, які, на їхню думку, були основними причинами українсько-польських сутичок, а їх винуватцями називали шляхетство та клерикалізм [26, с. 208]. Не оминули своєю критикою варшавські дослідники й козацтво, яке більше, ніж представники краківської історичної школи, звинувачували в розгортанні кривавих війн в Україні.

Більше з політичних, аніж з наукових позицій польську та українську історію XVI – першої половини XVII ст. висвітлив на зламі століть Т. Корзон. Козацькі повстання він оцінював критично, називаючи їх не інакше як «бунтами». Ці виступи, на його думку, були неминучими та зумовленими устроєм Речі Посполитої. Т. Корзон зауважував, що подібні «бунти» не поширилися по всій території держави лише тому, що невдоволені зі свого становища польські селяни втікали саме в українські степи. Оскільки, на думку дослідника, українське селянство перебувало в кращих умовах, ніж польське, антиукраїнська політика шляхти не могла зумовити козацько-польський конфлікт. Причину боротьби він убачав у самій козащині і вважав, що розшарування українського козацтва на реєстрових, які витворили певну аристократичну групу, та «чернь», яка чинила грабіжницькі воєнні походи, лише загострило ситуацію [19, с. 147]. Історик зазначав, що з кожним роком кількість так званої черні збільшувалася, до неї приєднувалися селяни – втікачі з панських господарств. З огляду на це на українській території витворилися дві взаємопов'язані, але ворожі групи. Перша, колонізаторська, господарська, культурницька, засновувала магнатські маєтки; друга – бунтівна, руйнівна, козацька, їх нищила. Перша зміцнювала державну могутність і множила багатства, друга – ініціювала часті виступи і непокору та призвела до «кривавого потопу» [18, с. 296–297].

Т. Корзон не погоджувався з позицією українського історика М. Грушевського щодо колонізаційно-господарських та економічних причин козацьких повстань, вважаючи, що козаків до боротьби спонукали ненависть і заздрість до панів [18, с. 298]. Він також піддав сумніву твердження В. Доманицького, який перший масовий виступ козаків пов'язував із «старшим» Військом Запорозького К. Косинським, а його причини вбачав у Конституції 1590 р. і запровадженні реєстру. Серед причин повстання К. Косинського (1591-1593) В. Доманицький, подібно до П. Куліша та Д. Яворницького, виділяв соціально-становий конфлікт. Він писав, що відтоді почалася боротьба козаків з Польщею, боротьба

двох націй – української і польської, яка не завершилася й на початку ХХ ст. [2, с. 4]. Д. Яворницький, своєю чергою, писав, що перший козацький рух проти уряду Речі Посполитої був викликаний нічим іншим, як злидненням становищем, становим та економічним, українського народу та козацтва зокрема, в яке вони потрапили після об'єднання України з Литвою та Польщею [10, с. 59]. Натомість Т. Корзон зазначав, що це не була боротьба двох націй: польський шляхтич К. Косинський, прогулявши свій маєток, просто втік на Запоріжжя [17, с. 447]. Дослідник наголошував, що серед козацьких отаманів були й інші польські шляхтичі, які дбали, насамперед, про власні, а не народні інтереси. Примішуючи значення виступу під проводом К. Косинського, Т. Корзон у своїх розвідках не приділив належної уваги висвітленню подій 1591-1593 рр.

Погляди Т. Корзона на причини козацьких повстань суперечать твердженням, поширеним у сучасній українській історіографії. Зокрема, С. Леп'явко та Н. Яковенко переконані, що причини загострення козацько-шляхетської конфронтації, яка вперше гостро проявилася у війні К. Косинського, слід шукати в соціально-становій сфері, коли покозачене боярство почало вимагати поновлення своїх втрачених рицарських прав [12, с. 72]. Водночас сучасні українські вчені заперечують релігійні причини цього виступу, зокрема, дослідники В. Смолій і В. Степанков вважають, що лише у 1595-1596 рр. з'явилися перші ознаки поєднання козаками соціальної боротьби з боротьбою на захист православної Церкви [9, с. 55].

В. Смоленський також не приділив належної уваги дослідженню козацького виступу під проводом К. Косинського. У своїх працях, розглядаючи Україну як сферу польських інтересів, він наголошував, що польські землевласники, королівські старости, ототожнювали козаків з простими селянами, поширювали на них панщину та податки, обмежували їхнє пересування. Це викликало справедливе невдоволення та протести. Саме опір проти підданства та посилення урядового контролю над козаками (наприклад, згідно з конституцією 1590 р.) вчений вважав істотними причинами виступів [27, с. 172]. Водночас подібно до інших польських науковців, В. Смоленський зазначав, що К. Косинський, насамперед, відстоював власні інтереси, а не козацькі. Історик звинувачував керівників козацьких повстань, зокрема К. Косинського, в нерозумінні або неврахуванні інтересів Речі Посполитої.

Поряд із критикою урядових постанов В. Смоленський висловлював повне розуміння їхньої необхідності. Так, дослідник зазначав, що Конституція 1590 р. мала на меті навести лад серед запорожців і в Україні загалом [27, с. 172]. Сучасний український дослідник С. Леп'явко також переконаний, що в критичний для Речі Посполитої момент (ймовірна загроза війни з Туреччиною) польська влада усвідомила необхідність упорядкування козацького питання. З огляду на зовнішньо-

політичні обставини його цілковите ігнорування було вже неможливе, водночас і шляхта вимагала приборкати козаків. Тому протягом 1590 р. з'явилася ціла низка державних актів, пов'язаних з козацтвом. На весняному сеймі 1590 р. було визначено дві програми. Перша, розрахована на поточний момент, передбачала в разі початку війни з Туреччиною можливість найму на службу до 20 тисяч козаків за загальної чисельності війська до 100 тисяч осіб. Друга, спеціальна сеймова конституція, визначала цілий комплекс заходів з підпорядкування козацтва: набір козацького реєстру, призначення козацької старшини з шляхти, облік реєстровців і вигнання нереєстрових козаків з Низу та розташування там реєстру, покарання за походи на сусідні держави, заборона на постачання нереєстрового козацтва зброєю, порохом тощо. Однак щойно загроза війни з Туреччиною відпала, польська влада активно почала втілювати лише програму із загального підпорядкування козацтва [5, с. 123–124]. Цими антикозацькими заходами залишилося невдоволеним як нереєстрове, так і реєстрове козацтво (зменшено оплату за службу, а за вже виконану подекуди нічого не заплачено). Ці заходи стали подвійним ударом для реєстровців – соціальним (уряд не визнав співпраці з козаками) та матеріальним, що в майбутньому й спричинило хвилю їхнього невдоволення.

Козацькі виступи досліджував і професор Ягеллонського університету Анатоль Левицький (1841-1899), погляди якого на історичне минуле були близькими до переконань львівських учених. Зауважмо, що його праці з польської та української історії «Нарис історії Польщі та об'єднаних з нею руських країв» (*Zarys historyi Polski i krajów ruskich z nią połączonych*) та «Історія польського народу в нарисі» (*Dzieje narodu polskiego w zarysie*), як і більшість тогочасних польських публіцистичних і наукових розвідок, відзначалися тенденційністю у висвітленні козащини, що частково було наслідком поширення в польській історіографії низки історико-політичних міфів і стереотипів, зокрема «ягеллонської ідеї».

Досліджуючи так звані козацькі бунти кінця ХVI ст. під проводом К. Косинського, С. Наливайка, Г. Лободи, А. Левицький вважав, що вони ще не мали ні релігійних, ні національних ознак, а лише соціальну спрямованість проти руських магнатів, оскільки у них брали участь утікачі різних національностей, релігій і станів [21, с. 143]. Історик був переконаний, що лише після укладення Берестейської унії козаки стали на захист православ'я, однак не з релігійних міркувань, а щоб заручитись підтримкою українського народу [20, с. 264–265]. Водночас українська історіографія ХVII – першої половини ХIX ст. серед причин повстань кінця ХVI ст. виділяла релігійний фактор – боротьбу за православ'я проти унії та католицизму. Інакше вважають сучасні українські вчені. Подібно до польських дослідників, вони заперечують релігійний фактор як один з мотивів повстань, зокрема під проводом К. Косинського, на-

томість наголошують на двох групах причин: перша – станові, пов'язані з внутрішнім розвитком козацтва, а друга – зміна суспільно-політичної та соціально-економічної ситуації в Україні в зв'язку з процесом другого закріпачення селянства і Люблінською унією 1569 р., яка прискорила темпи соціально-економічної еволюції українського суспільства [5, с. 120].

А. Левицький у праці «Історія польського народу в нарисі» висвітлення перших козацьких «бунтів» розпочав зі з'ясування їхніх передумов. Однією з основних причин цих виступів історик уважав поширення колонізації на українські терени та намагання руських магнатів, шляхти та євреїв підпорядкувати собі місцеве населення шляхом запровадження тут таких же порядків, які панували на інших теренах Речі Посполитої. Невдоволення у козаків також викликали антикозацькі урядові заходи 1590 р., які, на думку автора, й спричинилися до перших козацьких рухів, зокрема під проводом К. Косинського. А. Левицький не подав детального висвітлення козацько-польської боротьби 1591-1593 рр., лише зазначив, що незважаючи на придушення цих виступів, козащина не занепала, а навпаки, перетворилася на «точку опори для усіх невдоволених» [20, с. 263–264].

На початку ХХ ст. на сприйняття української історії в польських наукових колах вплинули праці варшавського вченого, уродженця Київщини Александра Яблоновського (1829-1913). Досліджуючи історію України, науковець значну увагу приділив подіям кінця XVI – початку XVII ст. на українських теренах. Козацько-польським відносинам присвячена значна частина праці А. Яблоновського «Історія Південної Русі до занепаду Польської Речі Посполитої» (*Historia Rusi Południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej*) (1912) [14]. Детально козацька проблематика висвітлена в розділах, які охоплюють три періоди: від Люблінської унії до початку козацької революції під проводом Б. Хмельницького; від 1648 р. до трактату в Карловцях (1699) та занепаду вільного козацтва близько 1712 р.; від ліквідації вільного козацтва на Правобережній Україні до 1795 р. [24, с. 215–216]. Визнаючи яскраву самобутність України, про яку у своїх роботах писав з неприхованою симпатією, вчений, як зазначає Н. Яковенко, водночас вважав, що організоване культурне та громадське життя пов'язувалося тут виключно з польським ферментом, який привносив «цивілізаторську працю» та основи державного порядку [12, с. 20]. Загалом у своїх розвідках А. Яблоновський поширював історико-політичні міфологеми, на кшталт «ягеллонської ідеї» та «цивілізаційної місії давньої Речі Посполитої» тощо.

Головний тягар відповідальності за конфлікти між поляками та козаками А. Яблоновський покладав як на козаків, які, зростаючи чисельно під впливом колонізаційних та інших суспільних процесів, намагалися визволитися з-під будь-якої юрисдикції, так і на польську владу, яка прагнула не вирішити козацьку проблему, а лише обмежити

козацтво чисельно та, з огляду на свою військову безсилість, використовувати для оборони кордонів польської держави.

Ставлення польської влади до козащини А. Яблоновський оцінював критично. Він вважав, що антикозацька політика не вирішувала проблему, а навпаки «без потреби дражнила тих, проти кого її застосовували» [14, с. 209–210]. З подібних позицій учений розглядав ухвалений сеймом 1590 р. «Порядок щодо низовиків та України» та затверджену сенатом «Ординацію» про набір тисячного козацького загону, з яких, за словами хроніста козащини М. Бельського, «не вишло анічогісінько».

Причини неефективності урядових постанов, спрямованих на підпорядкування козаків, А. Яблоновський убачав у тогочасному суспільно-політичному устрої Речі Посполитої, за якого «в умовах активної участі всіх станів України в вільному козакуванні будь-які суворі установи (...) не знаходили в степені жодного відлуння; не було кому виконувати цих постанов...» [14, с. 209–210]. Подібні урядові акти лише провокували козаків на вияви непокори. Саме спроби чисельно обмежити козацтво 1590 р. дозволили К. Косинському, через заподіяну йому кривду (білоцерківський староста князь Януш Острозький захопив «пустош Рокитну», надану К. Косинському сеймовою ухвалою за службу), підняти низових козаків на повстання, якщо не проти Речі Посполитої, то проти її достойників, зокрема, Острозьких, зазначав А. Яблоновський. На його думку, саме тогочасна боротьба між великим і дрібним землеволодінням в Україні, яка дозволяла великим латифундіям розростатися і залюднюватися й за рахунок наїздів на слабших сусідів, була однією з головних причин повстання В. Липинського, який дотримувався подібної думки, був переконаний, що боротьба за землю між дрібним землевласником і його сильним сусідом-магнатом, а також королівськими старостами, так званими городовими козаками, та осілою дрібною шляхтою, була найбільш характерною напередодні повстання Б. Хмельницького [7, с. 87–88].

Сучасні українські вчені переконані, що спрямування козаками свого невдоволення у 1590-х роках саме проти князів Острозьких мало декілька причин. С. Леп'явко зазначає, що, по-перше, рід Острозьких уособлював собою владу Речі Посполитої на українських теренах, оскільки його представники посідали ключові посади в місцевій адміністрації. По-друге, через розгалуженість маєтностей Острозьких, у будь-якій частині України козацькі інтереси обов'язково перетиналися з їхніми. По-третє, К. Острозький спільно з іншими українськими урядовцями перебив козакам шлях у Молдавію, виставивши проти них військові залоги на прикордонні. І, врешті-решт, особистий конфлікт К. Косинського і Острозьких за маєток Рокитне [5, с. 126].

Подібно до українських дослідників, А. Яблоновський уважав повстання К. Косинського першим

збройним виступом козацтва. Історик зазначав, що хоч він і закінчився поразкою козаків, однак був першим свідомим замислом з організації України по-козацьки, всупереч інтересам князів і старост, *«подав перший приклад, навис по всій Україні загрозою проти законної влади»*. *«Косинський, сидячи по замках, як королівських, так і панських, Київського та Волинського воєводства, змушує до присяги на вірність козацькому війську не лише міщан і селян, а навіть і дрібну шляхту, поширює всюди козацький «присуд», через що підриває підвалини порядків Речі Посполитої на її українних рубежах»*, – писав А. Яблоновський [14, с. 210]. Саме запровадження козаками на освоєних територіях свого присуду, на думку С. Леп'явко, найбільше непокоїло державну владу країни в козацьких діях 1591-1592 рр., у створенні козацтвом альтернативних політичних структур вона вбачала основну загрозу. Український учений переконаний, що в запровадженні козацької юрисдикції у волості проглядалися перші паростки нової козацької влади. Невдовзі подібна діяльність спричинила появу козацьких громад у багатьох містах і селах, а пізніше зумовила військово-адміністративний устрій України [6, с. 117].

А. Яблоновський схвалював рішення польського сейму 1597 р., який оголосив козаків військовими злочинцями та ворогами вітчизни й наказав винищити цих свавільників до останку. Однак наголошував, що подібні дії не вирішили проблеми, оскільки козаччину не було ліквідовано, а козаків і надалі активно залучали на державну службу. У своїх висновках щодо причин невирішеності козацького питання історик наближався до поглядів сучасних українських учених, які нездійсненність цієї ухвали, як і багатьох пізніших подібного змісту, вбачали в зміцненні козаччини та її виході з-під урядового контролю, та в непослідовній політиці Речі Посполитої [11, с. 270]. Цю непослідовність С. Леп'явко пояснював декількома причинами. По-перше, Річ Посполита ніколи не мала достатньо війська і нічим не могла замінити сторожової служби козаків, тому владні кола добре розуміли необхідність існування козацтва на південних кордонах держави. Водночас козаків використовували й у війнах польської держави з сусідніми країнами. По-друге, польська влада сприймала розруху у волостях як вимушену плату за те, що козаки не робили виправ за кордон і не створювали загрози Речі Посполитій. По-третє, в країні, особливо в українських воєводствах, панувала анархія, яка супроводжувалася частими шляхетськими сутичками, що нерідко перетворювалися в цілі війни родів, тому на їхньому фоні козацьке свавілля було звичним явищем [6, с. 116].

Польські історики Другої Речі Посполитої виокремлювали декілька причин козацьких виступів кінця XVI – початку XVII ст.: запровадження козацького реєстру, який зміцнив військову потужність козацтва; непослідовну польську антикозацьку політику, яка, з одного боку, кількісно обме-

жувала реєстровців, а з іншого – сприяла використанню козаків у зовнішній боротьбі Речі Посполитої; невизнання національних мотивів козацької боротьби; експансіоністську політику місцевих магнатів. Зазначимо, що історики не заперечували й релігійних причин козацьких війн. Зміцнення відносин козаків із православ'ям вони виводили з часу укладення Берестейської унії, а особливо з 20-х років XVII ст. Однак висвітлюючи передумови козацького виступу під проводом К. Косинського, вчені слушно наголошували лише на соціально-економічних чинниках. Зокрема, Владислав Конопчинський (1880-1952) акцентував на непослідовній політиці польської шляхти стосовно козаків. Історик писав, що, відмовляючи козакам у прирівнянні їх до шляхетського стану, польський уряд натомість *«після першого ж вибрику козацтва, який так розсердив Туреччину»*, на сеймі 1590 р. ухвалив, відповідно до вказівок коронного гетьмана Яна Замойського, *«Порядок щодо Низовиків та України»*. Одночасно з цією постановою сейм надав великі терени для колонізації: на Київщині – черкаському старості Олександрові Вишневецькому та князю Кірику Ружинському, а білоцерківське староство – князю Янушеві Острозькому, менші володіння отримали три козаки *«шляхетського стану»*, серед яких і К. Косинський – Рокитне та Ольшаницю. Однак із цих загалом продуманих, на думку В. Конопчинського, заходів, нічого не вийшло. *«Рік 1591 приніс козакам визнання окремого судочинства, але не приніс жалування; до побудови фортеці над Дніпром, яка б стримувала їх «сваволю», також не дійшло»* [16, с. 211–212]. Натомість козаків, що збунтувалися, у своїх внутрішніх суперечках почали використовувати місцеві магнати. Так, захоплення О. Вишневецьким та Я. Острозьким маєтку К. Косинського Рокитне спровокувало напади козаків на їхні землі. І хоча магнати й вважали, що цей бунт необхідно було радикально придушити, все закінчилося лише капітуляцією К. Косинського в бою під П'яткою 2 лютого 1593 р.

У працях деяких польських дослідників та в українській радянській історіографії побувала теза про *«придушення»* повстання К. Косинського, яку сучасні вчені вважають помилковою. Так, на думку С. Леп'явко, немає жодних підстав твердити про насильницьке припинення козацького руху в 1593 р., оскільки спад козацької активності мав низку інших причин. По-перше, козацтво повернулося до своєї звичної діяльності – боротьби проти турків і татар; по-друге, воно забезпечило собі стратегічно важливі позиції на Південній Київщині та Брацлавщині, і тому за відсутності тут опору шляхти, не мало необхідності вести в цих місцевостях активну боротьбу [6, с. 125].

В. Конопчинський не окреслив реальних розмірів козацького виступу під проводом К. Косинського, який набув характеру чималої війни, та не вважав його дебютом козацтва в ролі збройної опозиції, про що зазначають українські вчені. Він

сприймав цей виступ виключно як внутрішній конфлікт, в якому козаки виступили знярядям вирішення суперечок між польськими шляхтичами, а не результатом тривалого розвитку як самого козацтва, так і суспільних відносин на території України загалом і на Середньому Придніпров'ї зокрема.

З належною увагою до козацьких виступів кінця XVI – початку XVII ст. поставився Францішек Равіта-Гавронський (1846-1930) – агроном, публіцист, літератор, етнограф та історик. Його праці пронизані критичним ставленням до українського минулого та національних прагнень українців. Він відіграв помітну роль у поширенні негативного стереотипу українця в польському суспільстві. Український народ учений сприймав крізь призму його історії, трактуючи як суспільство, що було спадкоємцем козацької, анархічної, традиції. Він заперечував існування українців не лише як народу, а й як етнографічної групи. Водночас історик визнавав право українців на розвиток у майбутньому, але відкидав можливість створення української держави на початку XX ст. На таке його сприйняття певною мірою вплинуло українське національне відродження, яке підривало основи польського панування на етнічних українських територіях і перешкоджало входженню цих земель до складу незалежної Польщі [15, с. 10, 132]. Однак навіть український національний рух історик пов'язував з польським впливом, наголошуючи, всупереч твердженням українських дослідників, що саме Правобережна, а не Лівобережна Україна через вплив спадку давньої польської держави відіграла важливу роль у піднесенні української національної свідомості XIX ст. Загалом дослідник розглядав Україну як частину давньої Речі Посполитої та ототожнював її з Польщею. Для нього історія Русі була історією Польщі. Назву «Україна» він розглядав лише в географічно-історичному, а не етнографічному значенні, у своїх роботах ототожнював її переважно з територією Київського воєводства. Саме з цієї позиції Ф. Равіта-Гавронський оцінював українсько-польські відносини. У своєму тлумаченні цих взаємин дослідник наближався до представників апологетичного напрямку польської історіографії XIX ст., які робили акцент на позитивних явищах в історії Польщі, зокрема на її цивілізаційних заслугах на Сході.

Феномен козацтва був об'єктом особливого зацікавлення Ф. Равіта-Гавронського, оскільки, на його думку, детальне висвітлення дезорганізаційного та шкідливого впливу козацтва на державу було необхідним для дослідження історії польського народу та поділів Речі Посполитої [15]. Історик-аматор, оскільки фахову освіту він так і не здобув, як у ранніх працях, так і в написаних у часи Другої Речі Посполитої, зображав козацтво як фатальний, деструктивний, схильний до зради феномен, що підірвав позиції Речі Посполитої на міжнародній арені та негативно вплинув на її внутрішній розвиток [24, с. 218]. Водночас учений

наголошував на автодеструктивному характері козащини, її шкідливості для розвитку українського суспільства.

Загалом критично оцінюючи українське козацтво, головний тягар за розпалювання козацько-польської боротьби Ф. Равіта-Гавронський покладав на козаків. Цю свавільну, «загрози́ву для держави» верству історик звинувачував не лише в погіршенні взаємин Речі Посполитої з Кримом і турками, а й в гальмуванні внутрішнього розвитку польської держави. Він не поділяв поглядів польських і українських дослідників щодо висискування людності південно-східних земель як однієї з причин козацьких війн, вважаючи це перебільшенням. Як зазначав І. Крип'якевич, слідуючи за літописцем Самовидцем, польський історик повторював, що народ мав усього багато: збіжжя, худоби, пасік – і, підсумовуючи, наголошував на тому, що добробут народу був навіть занадто великим [4, с. 211]. Водночас Ф. Равіта-Гавронський визнавав, що уряди Речі Посполитої «не були ідеальними», а старости та їхні заступники нерідко зловживали своїм становищем, користаючись «недосконалістю державної організації», яка була «хворобою» більшості сусідніх держав [15, s. 165]. Причини невдоволення українців, на його думку, слід було шукати в лінивстві селянства, небажанні спокійно працювати, надмірному прагненні особистої свободи. Подібні висловлювання Ф. Равіта-Гавронського перегукувалися з поширеними в тогочасному польському суспільстві негативними стереотипами стосовно українців.

Козацькі виступи Ф. Равіта-Гавронський також виводив з характерологічних рис українців [29, s. 268]. На його думку, бунтівний характер козаків мав етнічне походження, визначався особливостями первісного українського суспільства, яке не виробило загальнолюдських почуттів, а тому сприймало представників інших народів як ворогів [25, s. 228]. Схильні до сваволі й анархії козаки, які, на його думку, були виключно українським витвором, оскільки подібних формувань не існувало у жодній цивілізованій європейській державі, були головними винуватцями козацько-польських конфліктів. У цих висновках він спирався на свої націоналістичні погляди [24, с. 219]. Свої твердження Ф. Равіта-Гавронський підкріплював документами, які ввійшли до його праці «Справи і події українські. Матеріали до історії козащини й гайдамаччини» (*Sprawy i rzeczy ukraińskie. Materiały do dziejów Kozaczyzny i Hajdamaczyzny*) (1914) [28]. До речі, М. Грушевський виявив у цих документальних матеріалах багато помилок.

Ф. Равіта-Гавронський козацьке повстання під проводом К. Косинського оцінював як «бунтівне» з нечітко окресленими козацькими гаслами. Він наголошував, що це була зухвала козацька війна з власною державою, яка не мала жодних підстав, окрім сваволі [15, s. 167]. Козацьких отаманів дослідник змальовував як авантюристів, які не відстоювали ні інтереси козащини, ні, тим паче,

українців. Своїми висловлюваннями історик наближався до тверджень сучасного польського ученого Г. Литвина [22; 23].

Появу соціальних гасел у козацьких виступах Ф. Равіта-Гавронський пов'язував з діяльністю козацького отамана Самійла Кішки, який вимагав від Речі Посполитої припинення кривдження козаків старостами. Подібно до сучасного українського дослідника С. Леп'явки, Ф. Равіта-Гавронський причини козацьких повстань пов'язував з формуванням козацького стану. Він писав, що постійно воюючи з Річчю Посполитою, козацтво вбачало в ній свого ворога, який перешкоджав його розвитку, а шляхту розцінювало як представника цієї держави. З огляду на це, в козацькому середовищі зміцнилася та поширилася ненависть до держави та шляхти, що набула ознак станової боротьби. Однак, на відміну від українського дослідника, який соціальними

причинами пояснював ще вибух повстання під проводом К. Косинського [5, с. 120–121], польський дослідник виводив їх з початку XVII ст. [15, s. 166–168].

Викладений матеріал свідчить про те, що польські історики кінця XIX – першої третини XX ст. висвітлювали козацьку проблематику в контексті відновлення і розвитку багатонаціональної Речі Посполитої. Досліджуючи козацько-польські відносини, вони зосереджувалися на ролі козацького руху в долі Речі Посполитої. Причини козацьких повстань, зокрема під проводом К. Косинського, вони вбачали в діях самих козаків, у політиці польського уряду, в суспільно-економічних умовах тощо. Виокремлення тієї чи іншої з цих причин як головної залежало від приналежності вчених до певних історіографічних шкіл, напрямів чи політичних ідеологій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні / Післямова М. Ф. Слабошпицького ; Комент. О. Д. Василюк, І. Б. Гирича. – Київ : Дніпро, 1991. – 238 с.
2. Доманицький В. Козаччина на переломі XVI і XVII в. (1591-1603) // Записки НТШ. – 1904. – Т. 60. – Кн. 4: [Наукові статті]. – С. 1–32.
3. Зашкільняк Л. Польська історія та історіографія кінця XIX – початку XX ст. в оцінці галицьких українських істориків // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. / Pod red. J. Maternickiego, L. Zaszkiłniaka. – Rzeszów : Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2005. – Т. 3. – С. 231–244.
4. Крип'якевич І. [Рец. на]: Rawita-Gawroński F. Bohdan Chmielnicki do elekcji Jana Kazimierza. – Т. 2. – Lwów, 1911. – 487 s. // Записки НТШ. – 1911. – Т. 104. – Кн. 4: Бібл. – С. 210–215.
5. Леп'яво С. Повстання К. Косинського (1591-1593 pp.) // УІЖ. – 1994. – № 4. – С. 120–132.
6. Леп'яво С. Повстання К. Косинського (1591-1593 pp.) // УІЖ. – 1994. – № 5. – С. 116–126.
7. Липинський В. Україна на переломі (1657-1659). Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-м столітті // Липинський В. Твори. Архів. Студії / Заг. ред. Я. Пеленський. Т. 3 / За ред. Л. Р. Біласа, Я. Пеленського. – Філадельфія : Східно-Європейський Дослідний Інститут ім. В. К. Липинського, 1991. – 346 с.
8. Матях В. М. Виділення козакознавства у спеціалізовану тематичну галузь історичних знань у другій половині XIX – перших десятиліттях XX ст. // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – Т. 2. – Київ : Києво-Могилянська академія, 2007. – С. 505–518.
9. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 pp.) / Україна крізь віки. – Т. 7. – Київ : Альтернативи, 1999. – 352 с.
10. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: У 3 т. Т. 2. / [пер. з рос. І. І. Сварника ; худож. Є. Е. Дацюк, В. М. Дозорець]. – Львів : Світ, 1991. – 392 с.
11. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – 3-тє вид., перероб. і розшир. – Київ : Кристика, 2006. – 584 с.
12. Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XVI ст. до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – Київ : Наук. думка, 1993. – 416 с.
13. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. – Київ : Основа, 1998. – 447 с.
14. Jabłonowski A. Historia Rusi Południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej. – Kraków : Nakładem Funduszu Nestora Bucewicza, 1912. – 366 s.
15. Koko E. Franciszek Rawita-Gawroński (1846-1930) wobec Ukrainy i jej przeszłości. – Gdańsk : Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2006. – 276 s.
16. Konopczyński W. Dzieje Polski nowożytnej: W 2 t. Wyd. 4 / Wstęp J. Maternickiego, posłowie J. Dziegielewskiego ; oprac. tekstu i przypisy J. Dziegielewskiego, M. Nagielski. – Warszawa : Instytut Wydawniczy PAX, 2003. – 795 s.
17. Korzon T. [Рец. на]: Domanićkij W. Kozaczyzna na perelomi XV – XVII w. (1591-1603). – Lwów, 1905 // Kwartalnik Historyczny. – 1908. – R. 22. – S. 446–456.
18. Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce / Oprac. B. Gembarzewski: W 3 t. – Kraków : Nakładem Akademii Umiejętności, 1912. – Т. 2: Epoka przedrozbiorowa. – 528 s.
19. Korzon T. Historia Polski / Oprac. B. Bator. – Kijów : Wydawnictwo Rady Okręgowej, 1918. – 312 s.
20. Lewicki A. Dzieje narodu polskiego w zarysie. – Warszawa : Nakład Gebethnera i Wolffa, 1904. – 499 s.
21. Lewicki A. Zarys historyi Polski i krajów ruskich z nią połączonych. – Wyd. 5. – Kraków : Księgarnia Gebethnera, 1912. – 203 s.
22. Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569-1648. – Warszawa : Sempex, 2000. – 224 s.
23. Litwin H. Równi do równych: kijowska reprezentacja sejmowa 1569-1648. – Warszawa : Wydawnictwo DiG, 2009. – 193 s.
24. Mądzik M. Wojny kozackie w polskiej historiografii przełomu XIX i XX w. // Козацькі війни XVII ст. в історичній свідомості польського та українського народів. Матеріали Другої польсько-української наукової зустрічі (Львів, 12-13 жовтня 1995) / За ред. Л. Зашкільняка. – Львів : Люблін, 1996. – С. 213–224.
25. Rawita-Gawroński F. Żydz i w poezyi ludowej i w historyi ruskiej Cz. 1 // Rzeczpospolita. – 1909. – Nr 18. – 30 października. – S. 227–228.
26. Serejski M. Naród a państwo w polskiej myśli historycznej. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1977. – 331 s.
27. Smoleński W. Dzieje narodu polskiego. – Warszawa : Nakład Gebethnera i Wolffa, 1904. – 499 s.

28. Sprawy i rzeczy ukraińskie. Materiały do dziejów Kozaczyzny i Hajdamaczyzny / Wydał F. Rawita-Gawroński. – Lwów : Drukarnia Jakubowskiego i Sp., 1914. – 218 s.
29. Stępnik A. Ukraina i stosunki polsko-ukraińskie w syntezach i podręcznikach dziejów ojczystych okresu porozbiorowego 1795-1918. – Lublin : UMCS, 1998. – 320 s.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *д.і.н., професор Г. В. Боряк; к.і.н., доцент Є. Г. Сінкевич*

© О. В. Руда, 2010

Стаття надійшла до редакції 01.10.2010